

KS. ANDRZEJ PIWOWAR

ZNACZENIE TERMINU אָמוֹן W Prz 8, 30a

Mówiąc o Mądrości w Starym Testamencie nie można pominąć tekstu Prz 8, 22-31. Perykopa ta jest istotna i kluczowa dla określenia pochodzenia Mądrości i jej natury¹. Prz 8, 22-31 nie możemy pominąć, jeśli chcemy ustalić, jaka jest relacja pomiędzy Mądrością i Bogiem oraz jaką rolę odegrała ona w dziele stworzenia świata². Ażeby móc zrozumieć powyższe kwestie musimy stawić czoło „wiecznemu *crux interpretum*”³ związanemu ze znaczeniem słowa אָמוֹן w Prz 8, 30a. Problematyczne jest nie tylko znaczenie tego słowa, lecz także jego rola w składni zdania, w którym występuje⁴. Wyraz אָמוֹן, wokalizowany tak samo jak w naszym tekście, występuje w Starym Testamencie, ponadto jako imię własne jednego z królów judzkich, który rządził tym krajem w latach 643-641⁵ oraz jednego z bóstw egipskich⁶. Oczywiście w Prz 8, 30a nie chodzi o żadne z tych znaczeń. אָמוֹן, o którym mowa, jest więc *hapax legomenon*⁷.

Trudności związane z interpretacją Prz 8, 22-31 nie mają jedynie charakteru lingwistycznego, ale również teologiczny. Kim jest Mądrość? Czy jest ona atrybutem Boga – personifikacją Jego mądrości, czy też bóstwem, które odegrało

---

Ks. dr ANDRZEJ PIWOWAR – adiunkt Katedry Teologii Nowego Testamentu w INB KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14; 20-950 Lublin; e-mail: andpiw@gazeta.pl

¹ Por. B. L a n g, *Wisdom and the Book of Proverbs*, New York 1986, s. 65; C. L. R o g e r s, *The Meaning and Significance of the Hebrew Word אָמוֹן in Proverbs 8, 30*, ZAW 109(1997), s. 208; R. B. Y. S c o t t, *Wisdom in Creation: The 'Āmōn of Proverbs VIII 30*, VT 10(1960), s. 213-214.

² Por. G. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt in Proverbien 1-9*, Tübingen 1996, s. 131; O. K e e l, *Die Weisheit spielt vor Gott. Ein ikonographischer Beitrag zur Deutung des Mesahäqät in Sprüche 8, 30f*, Freiburg 1974, s. 21.

³ Por. V. A. H u r o w i t z, *Nursling, Advisor, Architekt? אָמוֹן and the Role of Wisdom in Proverbs 8, 22-31*, Bib 80(1999), s. 391.

⁴ Por. R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 209.

⁵ Por. 2 Krl 21, 18. 19. 23. 24. 25; 1 Krn 3, 14; 2 Krn 18, 25; 33, 20. 21. 22. 23. 25; Ne 7, 59; Jr 1, 2; 25, 3; So 1, 1.

⁶ Por. Jr 46, 25; Na 3, 8.

⁷ Por. R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 211; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 214.

pewną rolę w dziele stworzenia? Ta druga interpretacja jest nie do pogodzenia z monoteizmem religii jahwistycznej⁸. Powyższa perykopa wywarła również wpływ na Nowy Testament⁹ i stała się punktem wyjścia herezji Ariusza¹⁰.

Problem znaczenia חָמָן znany jest w historii interpretacji biblijnej już od czasu tłumaczenia LXX. W czasach współczesnych powrócił on z całą swą ostrością wyrażając się w dużej liczbie nowych interpretacji i prób jego rozwiązania. Możemy je podzielić na trzy główne stanowiska: 1. rzemieślnik – architekt, 2. dziecko – wychowanek/uczeń i 3. stałość/niezmiennność – wierność¹¹. Obok tych podstawowych stanowisk egzegetów w sprawie znaczenia חָמָן w Prz 8, 30a istnieją również inne, które jednak nie są tak rozpowszechnione jak wymienione powyżej¹².

Pomimo licznych prób rozwiązania problemu znaczenia badanego słowa, pozostaje ono nadal jedną z największych tajemnic całego Pisma Świętego¹³.

W niniejszym artykule przedstawione zostaną podstawowe propozycje rozwiązania problemu znaczenia słowa חָמָן wraz z ich analizą krytyczną oraz, na ich podstawie, stanowisko autora w powyższej kwestii. Opracowanie składa się z trzech części; w pierwszej zaprezentowana zostanie interpretacja „architekt – rzemieślnik”, w drugiej „dziecko – wychowanek/uczeń”, w ostatniej zaś wszystkie inne stanowiska egzegetów w tej sprawie.

⁸ Por. S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 214; D. H. W i l l i a m s, *Proverbs 8:22-31*, Int 48/3 (1994), s. 277.

⁹ Por. M. C o n t i, *La Sapienza personificata negli elogi veterotestamentari (Pr 8; Gb 28; Sir 24; Bar 3; Sap 7)* (Spicilegium Pontificii Athenaei Antoniani 36), Roma 2001, s. 57-60; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 218.

¹⁰ Por. K. A. F a r m e r, *Wisdom lists her Credentials: Proverbs 8:22-31*, w: R. B. Z u c k (ed.), *Learning from the Sages. Selected Studies on the Book of Proverbs*, Grand Rapids 1995, s. 239; M. S i m o n e t t i, *Lettera e/o allegoria. Un contributo alla storia dell'esegesi patristica*, Roma 1985, s. 307-308; W i l l i a m s, *Proverbs*, s. 275.

¹¹ Por. R. J. C l i f f o r d, *Proverbs* (OTL), Louisville 1999, s. 99-100; A. C o o p e r, *On Reading the Bible Critically or Otherwise*, w: R. E. F r i e d m a n, H. G. M. W i l l i a m s o n (eds.), *The Future of Biblical Studies*, Atlanta 1987, s. 73-74; M. G i l b e r t, *Le discours de la Sagesse en Proverbes 8. Structure et cohérence*, w: M. G i l b e r t (ed.), *La Sagesse de l'Ancien Testament* (BETL 51), Leuven 1990², s. 213; A. L e l i è v r e, A. M a i l l o t, *Commentaire des Proverbes*, III: *Chapitres 1-9* (Lectio divina. Commentaires 8), Paris 2000, s. 180-181; R. E. M u r p h y, *Proverbs* (WBC 22), Nashville 1998, s. 48; A. M ü l l e r, *Proverbien 1-9. Der Weisheit neue Kleider* (BZAW 291), Berlin-New York 2000, s. 236; B. K. W a l t k e, *The Book of Proverbs*, I: *Chapters 1-15* (NICOT), Grand Rapids-Cambridge 2004, s. 417-420.

¹² Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 132-133; M. V. F o x, *Proverbs 1-9* (AB 18A); New York-Toronto-Sydney-Auckland 2000), s. 286-287; K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 22.

¹³ Por. M. V. F o x, 'Amon again, JBL 115(1996), s. 699.

1. „RZEMIEŚLNIK-ARCHITEKT

Jedną z głównych linii interpretacji חָמָס w Prz 8, 30a podkreśla aktywny udział Mądrości w dziele stworzenia dokonanym przez Boga. Tę próbę rozwiązania trudności związanych ze znaczeniem słowa, które analizujemy, możemy nazwać „klasyczną”, ponieważ, poczynając od tłumaczenia Septuaginty aż do czasów nam współczesnych, była ona jedynym „oficjalnym” tłumaczeniem חָמָס. Musimy zaznaczyć, że uczeni, którzy właśnie w ten sposób interpretują Prz 8, 30a, nie dają jednego tylko znaczenia słowa, które jest obiektem badań, lecz wiele różnych, spokrewnionych ze sobą, które możemy zamknąć w pojęciu „rzemieślnik – architekt”.

1. 1. *Argumentacja zewnętrzna*

Po raz pierwszy interpretację חָמָס w znaczeniu „rzemieślnik-architekt” spotykamy już w II w. przed Chr¹⁴. Niektóre teksty greckie Starego Testamentu tłumaczą חָמָס jako ἀρμόζουσα (*participium praesentis activi*¹⁵ rodzaju żeńskiego pochodzące od czasownika ἀρμόζειν), które w dokładnym, literalnym sensie oznacza: „tę, która harmonizuje – dostraja”, „tę, która łączy”, „tę, która organizuje”¹⁶. W pozostałych księgach LXX słowo ἀρμόζειν jest używane prawie wyłącznie w odniesieniu do instrumentów muzycznych (por. 2 Krl 6, 5. 14; Ps 151, 2; Na 3, 8; 3 Mch 1, 19)¹⁷.

Schimanowski uważa, że znaczenie formy ἀρμόζουσα jest znacznie bliższe słowu „rzemieślnik”, niż mogłoby się wydawać na podstawie czasownika, od którego ona pochodzi. Uczony ten proponuje, aby tłumaczyć ją jako: „bycie aktywnym jako rzemieślnik” lub po prostu „być rzemieślnikiem”¹⁸. Według Plögera tłumacz Septuaginty poprzez ἀρμόζουσα pragnął podkreślić aktywną rolę Mądrości

¹⁴ Por. Clifford, *Proverbs*, s. 99.

¹⁵ D'Hamonville uważa, że ἀρμόζουσα może przybierać również znaczenie strony biernej i za nią właśnie się opowiada. Por. *Les Proverbes* (La Bible d'Alexandrie 17), Paris 2000, s. 210.

¹⁶ Por. H. Cazzelles, *Ahiqar, Ummân and Amun, and Biblical Wisdom Texts*, w: Z. Zevit, S. Gitin, M. Sokoloff (eds.), *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*, Winona Lake 1995, s. 51; H. G. Liddell, R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford 1981⁹, s. 220; J. Lust, E. Eyniken, K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, I, Stuttgart 1992, s. 62; R. N. Whybra, *The Book of Proverbs. A Survey of Modern Study* (History of Biblical Interpretation Series 1), Leiden 1995, s. 77.

¹⁷ Por. D'Hamonville, *Les Proverbes*, s. 210; H. P. Rieger, 'Amôn – Pflegekind. Zur Auslegungsgeschichte von Prv 8:30a, w: D. Barthélemy (ed.), *Übersetzung und Deutung. Studien zu dem Alten Testament und seiner Umwelt A. R. Hulst gewidmet von Freunden und Kollegen*, Nijkerk 1977, s. 155.

¹⁸ Por. G. Schimanowski, *Weisheit und Messias. Die jüdischen Voraussetzungen der urchristlichen Präexistenzchristologie* (WUNT 2/17), Tübingen 1985, s. 37.

w dziele uporządkowania przez Boga pierwotnego chaosu (por. pierwszy opis stworzenia świata Rdz 1, 1 – 2, 4a). W konsekwencji egzegeta niemiecki daje greckiemu *participium* znaczenie „mistrz” (jako rzemieślnik mający uprawnienia do samodzielnego wykonywania swego zawodu), „architekt”¹⁹. Zdanie to podziela również Rogers²⁰.

Większość tłumaczeń starożytnych Księgi Przysłów interpretuje hebrajskie יָמַנְךָ podobnie jak to czyni LXX; Wulgata z *cum eo eram cuncta componens* („byłam z Nim porządkując każdą rzecz”)²¹ i wersja syryjska – ‘*mh mtqn*’ *hwyt* („stwarzałam z Nim”)²².

Interpretacja ἀρμόζουσα w sensie „rzemieślnik” w Prz 8, 30a zostaje wsparta przez Mdr 7, 21; 8, 6 i 14, 2. W tekstach tych Mądrość jest określona jako τεχνίτης („rzemieślnik”)²³. Dwa pierwsze z tekstów z Księgi Mądrości czynią bezpośrednio aluzję do Prz 8, 30a²⁴.

W księdze proroka Jeremiasza występuje słowo יָמַנְךָ (Jr 52, 15), posiada ono znaczenie kolektywne „rzemieślnicy”²⁵, „rzemiosło”²⁶. Jest ono jednak kwestionowane przez badaczy z powodu tekstu paralelnego, który mieści się w 2 Krl 25, 11, gdzie występuje nie יָמַנְךָ , lecz יָמַנְךָ („tłum”). Fox uważa, że pierwszy z tych terminów w Jr 52, 15 jest zniekształceniem fonetycznym drugiego powstałym przy kopiowaniu tekstu²⁷. Dyskutowana jest też możliwość błędu pomiędzy נ i ה ²⁸. Jednak na podstawie Jr 39, 9 יָמַנְךָ powinniśmy rozumieć w sensie tłumy²⁹.

¹⁹ Por. O. Plöger, *Sprüche Salomos (Proverbia)* (BKAT 17), Neukirchen 1984, s. 94.

²⁰ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 210.

²¹ B. Fisher, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele, R. Weber, *Biblia sacra. Iuxta Vulgatam versionem*, II. *Proverbia – Apocalypse. Appendix*, Stuttgart 1969, s. 964.

²² *The Old Testament in Syriac*, ed. The Peshitta Institute Leiden, Part II, fascicle 5: *Proverbi – Wisdom of Salomon – Ecclesiastes – Song of Songs*, Leiden 1979, s. 13.

²³ Por. Lelièvre, Mailliot, *Commentaire des Proverbes*, s. 180; G. Scarpata, *Libro della Sapienza*, II, Brescia 1996, s. 60-62; Walke, *The Book of Proverbs*, s. 417-418; R. N. Whybra, *Proverbs* (New Century Bible Commentary), Grand Rapids 1994, s. 134-135; D. Winston, *The Wisdom of Salomon* (AB 43), New York 1979, s. 169-170.

²⁴ Por. R. C. van Leeuwen, *The Book of Proverbs*, w: *The New Interpreter's Bible*, Nashville 1997, s. 95; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 214; Schimanowski, *Weisheit und Messias*, s. 37.

²⁵ Por. Conti, *La sapienza*, s. 47; R. P. Carroll, *Jeremiah*, Philadelphia 1986, s. 862; J. L. Holladay, *Jeremiah*, II, Minneapolis 1989, s. 437.

²⁶ Por. Keel, *Die Weisheit spielt*, s. 22.

²⁷ Por. Fox, *Amon again*, s. 700. Por. również Walke, *The Book of Proverbs*, s. 417.

²⁸ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 211.

²⁹ Por. Carroll, *Jeremiah*, s. 862; C. F. Keil, *Biblischer Kommentar über die Prophetischen Geschichtsbücher des Alten Testament*, III. *Die Bücher der Könige*, w: C. F. Keil, F. Delitzsch (edd.), *Biblischer Kommentar über Das Alte Testament*, Leipzig 1876, s. 425; J. R. Lundbom, *Jeremiah 37-52* (AB 21C), New York-London-Toronto-Sydney-Auckland 2004, s. 522.

Analizując znaczenie מְבִנֵּי w rozumieniu „rzemieślnik – architekt” musimy zwrócić uwagę na tekst Pnp 7, 2, a szczególnie na słowo מְבִנֵּי. Jest to, co prawda, *hapax legomenon*, ale znaczenie jego („rzemieślnik”, „mistrz”) jest oczywiste i nie podlegające żadnym dyskusjom³⁰. Na podstawie tego terminu niektórzy uczeni sugerują, że מְבִנֵּי w Prz 8, 30a zostało źle zwokalizowane przez masoretów i proponują nową wokalizację מְבִנֵּי³¹. Ta propozycja domaga się jednak zmiany nie tylko samogłosek, lecz także spółgłosek, co czyni ją niemożliwą do zaakceptowania.

Zarówno מְבִנֵּי (Pnp 7, 2), jak i מְבִנֵּי (Prz 8, 30a) są powszechnie uważane za zapożyczenia językowe³². Pochodzą one z języka akadyjskiego. Źródłosłowem ich może być słowo bądź *ummānu(m)* („tłum”, „wojsko”, „grupa robotników”)³³ bądź *ummānu(m)/ummānu* („erudyta/uczony”, „ten, kto pokrywa koszty”, „wierzyciel”, a także „rzemieślnik”, „ekspert/specjalista”)³⁴. Termin ten jest pochodzenia sumeryjskiego³⁵, za pośrednictwem akadyjskiego i aramejskiego przeszedł on do języków zachodniosemickich³⁶. W języku amoryckim z Mari rozróżnia się pomiędzy *ummānum* („wojsko”) i *ummēnu* („rzemieślnik”, „wykwalifikowany robotnik”)³⁷.

Na tej podstawie przyjmuje się znaczenie „rzemieślnik-architekt” słowa מְבִנֵּי. Interpretacja ta opiera się ponadto na spostrzeżeniu, że *ô* drugiej sylaby tego słowa może znajdować się zamiast semickiego *ā*, które w języku hebrajskim regularnie jest zastępowane przez *ô*³⁸. Hurwitz przyjmuje tę interpretację na bazie

³⁰ Por. G. Barbiero, *Cantico dei cantici*, (I libri biblici. Primo Testamento 14), Milano 2004, s. 311; Conti, *La Sapienza*, s. 47-48; Fox, *'Amon again*, s. 699; D. Garrett, *Song of Songs*, (WBC 23B), Nashville 2004, s. 236; G. Gerleman, *Ruth. Das Hohelied*, Neukirchen-Vluyn 1965, s. 194; J. Luzarraga, *Cantar de los cantares* (Nueva Biblia Española), Estella 2005, s. 507; R. E. Murphy, *The Song of Songs*, Minneapolis 1990, s. 182; M. H. Pope, *Song of Songs* (AB 7C), New York 1977, s. 616; G. Rava si, *Il cantico dei cantici*, Bologna 1992, s. 547; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 211.

³¹ Por. Clifford, *Proverbs*, s. 99.

³² Por. L. Koehler, W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, I, Leiden–New York–Köln 1994, s. 62, 64; Whybra y, *Proverbs*, s. 134.

³³ Por. B. Meissner, W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, III, Wiesbaden 1981, s. 1413-1414.

³⁴ Por. tamże, 1415-1416; Lelièvre, Maillot, *Commentaire des Proverbes*, s. 180.

³⁵ Por. J. Bottéro, *Mesopotamia. Writing, Reasoning and the Gods*, Chicago–London 1992, s. 246-248; Clifford, *Proverbs*, s. 24-26; J. C. Greenfield, *The seven Pillars of Wisdom (Prov 9:1) – A Mistranslation*, JQR 76 (1985), s. 15-17; S. N. Kramer, *The Sumerians: Their History, Character and the Gods*, Chicago 1963, s. 174-183; J. H. Tigay, *The Evolution of the Gilgamesh Epic*, Philadelphia 1982, s. 205-206.

³⁶ Cazelles opisuje ten proces w sposób bardzo szczegółowy i dokładny (zob. Cazelles, *Ahiqar, Ummān and Amun*, s. 46-50). Por. Fox, *'Amon again*, s. 699; Clifford, *Proverbs*, s. 100; Whybra y, *The Book of Proverbs*, s. 134.

³⁷ Por. J. Bottéro, A. Finet, *Répertoire analytique des tomes I à V* (ARMT 15), Paris 1954, s. 191.

³⁸ Por. W. McKane, *Proverbs* (OTL), London 1992⁵, s. 357.

morfologii hebrajskiej, zauważając, że formy rzeczownikowe *qātōl* wskazują zajęcie³⁹.

1.2. Argumentacja wewnętrzna

מִבְּנֵי as „rzemieślnik-architekt” dobrze pasuje do kontekstu Prz 8, 22-31, w którym odnajdujemy również inne słowa przynależące do pola semantycznego budowania-konstruowania: עָשָׂה („robić”, „sporządzić”, „wytwarzać”) w 8, 26, בָּנָה (w koniugacji *Hiphil* „założyć”, „umocnić”, „postawić”) w 8, 27 i מוֹסֵד („fundament”) w 8, 29⁴⁰. Atmosfera radości, którą odnajdujemy w Prz 8, 31, nie zaprzecza tej interpretacji badanego słowa, ponieważ na starożytnym Bliskim Wschodzie ukończenie jakiejś wielkiej budowy było źródłem radości. Zjawisko to dostrzegamy również w Starym Testamencie (por. 1 Krl 8, 62-65; Prz 9, 1-6; Jr 30, 18-19; 31, 4; Za 8, 3-5)⁴¹.

1.3. Zastrzeżenia

Przedstawiona powyżej argumentacja wydaje się pewna i solidna, można jednak przeciwstawić jej kilka zastrzeżeń, które znacząco osłabiają interpretację מִבְּנֵי w znaczeniu „rzemieślnik-architekt”.

Najważniejszym argumentem przeciwko niej jest problem wynikający ze składni perykopy Prz 8, 22-31, który dotyczy w sposób szczególny 8, 30a: badany termin odnosi się do mądrości czy też nie? Większość egzegetów określa מִבְּנֵי jako orzecznik rzeczownikowy odnoszący się do Mądrości. Również LXX rozumie Prz 8, 30a w taki właśnie sposób (ἀρμόζουσα – *participium* rodzaju żeńskiego odnoszące się do σοφία). Jeśli מִבְּנֵי jest orzecznikiem, odnosiłoby się do הַמְּבִנָּה. W tym wypadku orzecznik w rodzaju męskim określałby podmiot w rodzaju żeńskim, co z punktu widzenia składni hebrajskiej jest niepoprawne. Powinniśmy się raczej spodziewać formy rodzaju żeńskiego analogicznie do *participium* מְבִנֵּיהָ w 8, 30b. 31a. Strukturę wersetów 30-31 komplikuje ponadto występowanie w nich rzeczownika מְבִנֵּי, który również jest w rodzaju męskim i odnosi się do Mądrości, podobnie jak מִבְּנֵי. Rozwiązaniem tego problemu dotyczącego składni zdania 8, 30a jest określenie badanego słowa jako *accusativus adverbialis* stanu odnoszący się do sufiksu trzeciej osoby liczby pojedynczej

³⁹ Por. A. Hurwitz, *Toward a Precise Definition of the Term מִבְּנֵי in Proverbs 8:30*, w: S. Japhet (ed.), *The Bible in the Light of Its Interpreters. Sarah Kamin Memorial Volume*, Jerusalem 1995, s. 647-650.

⁴⁰ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 214.

⁴¹ Por. van Leeuwen, *The Book of Proverbs*, s. 95.

rodzaju męskiego przyimka אָציל⁴². Podobne rozwiązanie tego problemu zaprezentował, idąc za Baruciem⁴³, Bonnard⁴⁴. Jego zdaniem אָמון jest w apozycji do poprzedzającego go sufiksu (ו) ⁴⁵. Podobną konstrukcję odnajdujemy również w Prz 8, 22a, gdzie ראשייה jest w apozycji do sufiksu pierwszej osoby liczby pojedynczej⁴⁶. Zarówno według pierwszej, jak i drugiej interpretacji tłumaczenie Prz 8, 30a brzmiałoby następująco: „Byłam przy nim rzemieślnikiem – w jego roli jako rzemieślnika”⁴⁷. Dahood twierdzi, że jeśli autor Księgi Przysłów chciałby powiedzieć, że Mądrość była „rzemieślnikiem”, a nie Bóg, zapisałby to zdanie w następujący sposób: וְאִתָּהּ אָמון אָציל lub אָמון הָיְתִי אָצִיל ⁴⁸. Również inne sufiksy trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju męskiego występujące w Prz 8, 30-31 (אָרְצוּ i לָפְ נִי) odnoszą się do Boga⁴⁹.

Powyższa interpretacja jest rozwiązaniem problemu dotyczącego składni Prz 8, 30a: אָמון nie odnosi się do Mądrości, lecz przedstawia Boga w Jego roli „rzemieślnika-architekta” stworzenia świata⁵⁰.

Forma ἀρμόζουσα w Prz 8, 30a wydaje się być raczej interpretacją tekstu hebrajskiego niż jego wiernym tłumaczeniem⁵¹. Tłumacze greccy, bardzo często, zwłaszcza gdy nie rozumieli słów oryginalnych i ich znaczenia zamierzonego przez autora natchnionego, interpretowali je stosownie do współczesnych im idei teologicznych, zgodnie z kontekstem religijnym, w którym żyli⁵². Właśnie dzięki temu zjawisku możemy dostrzec w tłumaczeniu Septuaginty wpływ idei hellenistycznych, przede wszystkim filozoficznych i moralnych zaczerpniętych ze

⁴² Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 219; GKC, § 118m, p-q; P. Joön, T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, § 126 a-f; Waltke, O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, 10. 2. 2 d.; Waltke, *The Book of Proverbs*, s. 419.

⁴³ Por. A. Barucq, *Le Livre des Proverbes* (Sources Bibliques), Paris 1964, s. 235.

⁴⁴ Por. P. E. Bonnard, *De la Sagesse personnifiée dans l'Ancien Testament à la Sagesse en Personne dans le Nouveau*, w: M. Gilbert (ed.), *La Sagesse de l'Ancien Testament* (BETL 51), Leuven 1979, s. 121-124.

⁴⁵ Por. M. Dahood, *Proverbs 8, 22-31. Translation and Commentary*, CBQ 30 (1968), s. 518-519; Keel, *Die Weisheit spielt*, s. 24-25; Müller, *Proverbien 1-9*, s. 237; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 220. Zobacz również: GKC § 131; Joön, Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, § 146.

⁴⁶ Por. Whybra, *The Book of Proverbs*, s. 131, 136.

⁴⁷ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 220.

⁴⁸ Por. Dahood, *Proverbs 8, 22-31*, s. 519; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 221.

⁴⁹ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 221.

⁵⁰ Tego samego zdania są również: A. Meinhold, *Die Sprüche. Teil 1: Sprüche Kapitel 1-15* (ZBK.AT 16.1), Zürich 1991, s. 134; Müller, *Proverbien 1-9*, s. 236-237; Whybra, *The Book of Proverbs*, s. 78.

⁵¹ Por. G. Grelman, *The Septuagint Proverbs as a Hellenistic Document*, OTS 8 (1950), s. 15-27; E. Tov, *The Greek and Hebrew Bible*, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 265-266.

⁵² Por. Grelman, *The Septuagint*, s. 19.

stoicyzmu⁵³. Jednym z przykładów tego wpływu jest właśnie greckie tłumaczenie Prz 8, 30a (ἀρμύζουσα), które właściwie jest interpretacją tekstu oryginalnego zgodnie z poglądami stoickimi związanymi z porządkiem kosmosu⁵⁴.

Rozwój znaczenia słowa חָכָמָה z akadyjskiego *ummānu* jest możliwy, ale nie do końca przekonujący:

The origin of the term is apparently Sumerian: the element *âmun* in the Akkadian ending was probably felt to enhance the bearer of the title. The term may have passed from Akkadian into Aramaic, as did many others. In West Semitic, however, the root was understood in the sense of *'mn* „trust”, which is attested only in Ugaritic, Hebrew, or South Semitic⁵⁵.

Po dokładniejszej analizie Prz 8, 22-31 należy stwierdzić, że interpretacja dyskutowanego słowa w sensie „rzemieślnik-architekt” w odniesieniu do Mądrości nie wpisuje się dobrze w kontekst tej perykopy⁵⁶. Metafora rodzenia wyrażona w wersach 24-25 przedstawia raczej Mądrość jako dziecko, a nie jako kogoś, kto był odpowiedzialny za uporządkowanie świata⁵⁷. Dla wielu egzegetów studiujących ten tekst również atmosfera radości i zabawy (w. 30b-31) nie harmonizuje z omawianym znaczeniem חָכָמָה⁵⁸.

Dużym problemem związanym z interpretacją „rzemieślnik-architekt” jest także bierność Mądrości. W całej perykopie 8, 22-31 nie ma najmniejszego znaku, który sugerowałby współpracę Mądrości z Bogiem w dziele stworzenia świata. Jest ona całkowicie bierna, do tego stopnia, że wydaje się tylko pasywnym obserwatorem⁵⁹. Jedyna czynność Mądrości w 8, 30-31 jest wyrażona imiesłowem חָכָמָה („igrając”)⁶⁰. Raczej trudno pogodzić tak przedstawioną aktywność

⁵³ Por. tamże, s. 23-25.

⁵⁴ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 134; A. B o n o r a, *Proverbi – Sapienza*, (Leggere oggi la Bibbia 1.14), Brescia 1990, s. 34; G e r l e m a n, *The Septuagint*, s. 26-27. D’Hamonville stwierdza, że idea odnosząca się do porządku kosmosu, wyrażona przez ἀρμύζουσα, nie jest charakterystyczna wyłącznie dla stoicyzmu, lecz jest ideą powszechnie przyjętą w całej filozofii greckiej. Por. *Les Proverbes*, s. 111.

⁵⁵ C a z e l l e s, *Ahiqar, Ummân and Amun*, s. 47-48.

⁵⁶ Por. C. K a y a t z, *Studien zu Proverbien 1-9* (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 22), Neukirchen 1966, s. 96; L. G. P e r d u e, *Proverbs* (Interpretation), Louisville 2000, s. 145.

⁵⁷ Por. F a r m e r, *Wisdom lists*, s. 23.

⁵⁸ Jak już wspomnieliśmy w paragrafie 1. 2 argument ten nie jest jednak zbyt przekonujący. Por. v a n L e e u w e n, *The Book of Proverbs*, s. 95.

⁵⁹ Por. L a n g, *Wisdom and the Book of Proverbs*, s. 66; L. G. P e r d u e, *Wisdom Literature. A Theological History*, Louisville–London 2007, s. 56; W a l t k e, *The Book of Proverbs*, s. 418; W h y b r a y, *Proverbs*, s. 135.

⁶⁰ Por. F o x, *Amon again*, s. 700; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 217; M ü l l e r, *Proverbien 1-9*, s. 245.

Mądrości z pracą rzemieślnika⁶¹. Jediną postacią aktywną i pracującą w Prz 8, 22-31 jest Bóg⁶². Pozycja zaś Mądrości jest określona w relacji do dzieł, które On czyni⁶³.

Hurowitz podważa moc dowodową argumentu za interpretacją „rzemieślnik-architekt” wynikającą z pola semantycznego budowania, o czym była mowa wcześniej na początku paragrafu 1. 2, twierdząc, że do tego pola semantycznego można zaliczyć bez żadnych zastrzeżeń jedynie słowo מוֹקֵד („fundament”, w. 29)⁶⁴.

Podsumowując interpretację מְנוּן w sensie „rzemieślnik-architekt” należy stwierdzić, że wokalizacja masorecka tego słowa jest możliwa do zaakceptowania. Znaczenie jego znajduje potwierdzenie w LXX, która jednak nie jest tłumaczeniem literalnym i wiernym. Jedyne teksty paralelne w Starym Testamencie, znajdujące się w Jr 52, 15, zawiera najprawdopodobniej błędną pisownię słowa, które odnosi się do badanego terminu. Również kontekst Prz 8, 22-31 wyklucza powyższą interpretację מְנוּן zarówno ze względu na całkowitą niespójność z nim, jak również na podstawie składni Prz 8, 30a, według której termin ten odnosi się do Boga, a nie do Mądrości. Ze względu na powyższe argumenty interpretacja מְנוּן w znaczeniu „rzemieślnik-architekt” jest niemożliwa do zaakceptowania.

2. „DZIECKO-WYCHOWANEK/UCZEŃ”

Pod wpływem wyżej wymienionych trudności związanych z „klasyczną” interpretacją מְנוּן w Prz 8, 30a zaproponowano nową wokalizację badanego przez nas słowa⁶⁵. Spółgłoska *wāw* może zostać zwokalizowana jako *ı*, jak to uczynili masoreci, lecz również jako *ı̄*⁶⁶. Zwokalizowany w ten nowy sposób zapis spółgłoskowy מְנוּן przyjmuje znaczenie „dziecko-wychowanek/uczeń”. Nowa interpretacja analizowanego terminu zawiera w sobie, tak jak poprzednia („rzemieślnik-architekt”), wiele różnych bliskoznacznych propozycji (np. „ulubione dziecko”, „pupilek”), które jednak skupiają się wokół idei „dziecko-wychowanek/uczeń”.

⁶¹ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 136; K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 23.

⁶² Por. R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 219.

⁶³ Por. W h y b r a y, *The Book of Proverbs*, s. 128.

⁶⁴ Por. H u r o w i t z, *Nursling*, s. 399.

⁶⁵ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 136; K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 23; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 217; W h y b r a y, *The Book of Proverbs*, s. 77. Do grupy tej nie przynależą R. E. Murphy i R. J. Clifford. Pierwszy z nich tłumaczy słowo, którym się zajmujemy, jako „artisan” („rzemieślnik”; por. M u r p h y, *Proverbs*, s. 47), drugi zaś nadaje mu znaczenie „sage” („mędrzec”; por. C l i f f o r d, *Proverbs*, s. 92).

⁶⁶ Rogers podkreśla, że zjawisko wymiany tych samogłosek i błędnego ich odczytywania jest dobrze znane badaczom tekstów hebrajskich (por. *The Meaning and Significance*, s. 214).

2.1. Argumentacja zewnętrzna

W tłumaczeniu Akwili Starego Testamentu na język grecki, którego dokonał on około 130 r. po Chr., odnajdujemy w Prz 8, 30a słowo *τιθηνομένη* (*participium praesentis passivi* od czasownika *τιθηνώ* – „pielegnować”, „otaczać troską”, „wychowywać”, „doglądać”)⁶⁷. Świadcstwo Akwili jest bardzo ważne, ponieważ jego tłumaczenie charakteryzuje się ogromną troską o wierność tekstowi oryginalnemu⁶⁸. *τιθηνομένη* sugeruje *Vorlage* אָמֵן⁶⁹, prawdopodobnie z końcówką rodzaju żeńskiego (אָמֵנִת) ⁷⁰.

אָמֵן jako *participium passivi* leksykalnie dobrze wpisuje się w pole semantyczne koniugacji *Qal*⁷¹. W znaczeniu „dziecko-wychowanek” znajduje oparcie i potwierdzenie w dwóch formach Starego Testamentu. Pierwsza z nich to *participium activi Qal*, które występuje zarówno w liczbie pojedynczej (אָמֵן) jak i mnogiej (אָמֵנִים) w znaczeniu: „piastunka” (por. Rt 4, 16; 2 Sm 4, 4), „opiekun” (por. Lb 11, 12; 2 Krl 10, 1. 5; Iz 49, 23). Termin ten może również oznaczać rodzica zastępczego – opiekuna (por. Est 2, 7)⁷². Etymologia *participium* אָמֵן nie jest jednak oczywista i jasna⁷³. Drugą formą jest אָמֵנִים (*Qal participium passivi masculinum pluralis*), które występuje w Lm 4, 5 w znaczeniu „małe dziecko”⁷⁴. Na podstawie powyższych form możemy stwierdzić, że rdzeń אָמֵן w koniugacji *Qal* zawiera w sobie ideę opiekowania się i wychowywania. Forma zaś bierna odnosiłaby się do kogoś, kto jest wychowywany lub kto podlega opiece, czyli dziecka-wychowanka.

Interpretacja אָמֵן w sensie „dziecko-wychowanek” jest potwierdzona również w sposób bardzo bogaty przez egzegezę hebrajską poczynając od X aż do XVIII wieku⁷⁵.

⁶⁷ Por. L i d d e l l, S c o t t, *Greek-English Lexicon*, s. 1553; L u s t, E y n i k e n, H a u s p i e, *A Greek-English Lexicon*, II, s. 475; F. R e h k o p f, *Septuaginta – Vokabular*, Göttingen 1989, s. 287.

⁶⁸ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 136; N. F e r n á n d e z M a r c o s, *La Bibbia dei Settanta* (Introduzione allo studio della Bibbia 6), Brescia 2000, s. 123; F. G r y g l e w i c z, *Akwila*, EK I, Lublin 1985, kol. 285; S. P i s a n o, *Introduzione alla critica testuale dell'Antico e del Nuovo Testamento*, Roma 1998³, s. 18; M. T i l l y, *Einführung in die Septuaginta*, Darmstadt 2005, s. 87-89.

⁶⁹ Por. R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 210. H. P. R ü g e r sprzeciwia się tej opinii (por. 'A m ô n, s. 161).

⁷⁰ Por. P l ö g e r, *Sprüche Salomos*, s. 94; S c h i m a n o w s k i, *Weisheit und Messias*, s. 33.

⁷¹ Por. F o x, 'A m o n again, s. 701.

⁷² Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 141-142; A. J e p s e n, אָמֵן, TWAT I, 315-316; W h y b r a y, *The Book of Proverbs*, s. 76.

⁷³ Por. G. G e r l e m a n, *Esther* (BKAT 21), Neukirchen-Vluyn 1982, s. 78; J e p s e n, אָמֵן, s. 316.

⁷⁴ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 132; P. R. H o u s e, *Lamentations* (WBC 23B), Nashville 2004, s. 439; S c h i m a n o w s k i, *Weisheit und Messias*, s. 33.

⁷⁵ Por. R ü g e r, 'A m ô n, s. 159-161; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 217.

2.2. Argumentacja wewnętrzna

Interpretacja חָכְמָה w sensie „dziecko-wychowanek” dobrze wpisuje się w kontekst Prz 8, 22-31. Przemawiają za tym trzy argumenty: 1. bierność Mądrości podczas stwarzania świata; 2. słownictwo dotyczące rodzenia oraz 3. słownictwo odnoszące się do zabawy i igraszek.

W Prz 8, 22-31 Mądrość nie uczestniczy aktywnie w dziele stworzenia, którego dokonał Bóg⁷⁶. Była ona tylko obecna przy Nim (חָכְמָה – w. 27) obserwując Jego działanie. Wszystkie słowa, które opisują działalność w badanej perykopie, odnoszą się do Boga – On jest ich podmiotem, nie Mądrość⁷⁷.

Bierność Mądrości podczas stwórczej działalności Boga jest podkreślona również przez w. 30-31, które mówią o Jej zabawie przed Bogiem dzień po dniu przez cały czas. To emfaticzne uwydatnienie igraszek Mądrości wydaje się być zamierzonym podkreśleniem faktu, że nie brała ona aktywnego udziału w dziele stworzenia, że nie była współpracowniczką Boga w Jego działaniu. Tę samą ideę bierności Mądrości wyraża także Prz 3, 19 (בְּחֶזְקָהּ – wskazuje na *dativus instrumentalis*, czyli Mądrość nie działała niezależnie od Boga, ale była tylko narzędziem w Jego działalności)⁷⁸. Jeśli Mądrość byłaby „rzemieślnikiem-architektem”, musiałaby uczestniczyć aktywnie w działaniu stwórczym Boga⁷⁹. Powinniśmy więc mieć więcej przesłanek potwierdzających aktywność Mądrości niż proste חָכְמָה⁸⁰.

Drugim poważnym argumentem przemawiającym za interpretacją „dziecko-wychowanek” jest słownictwo dotyczące rodzenia. W Prz 8, 22-31 pole semantyczne narodzin jest wyraźnie widoczne (חֹלְדָה – „zostałam zrodzona”, występuje dwa razy w w. 24-25)⁸¹ i służy podkreśleniu preegzystencji Mądrości w stosunku

⁷⁶ Por. O. L o r e t z, *Text und Neudeutung in Spr 8, 22-31*, UF 7(1975), s. 578-579.

⁷⁷ „La Sapienza era « là », assisteva all'azione divina. Rispetto all'atto creatore non le verrà attribuita alcun'altra funzione. Ciò che può sembrare una lacuna, non lo è: un solo ruolo è assegnato alla Sapienza, il ruolo di testimone. È una funzione effettiva e altrettanto necessaria poiché senza di essa non sapremmo niente di questo atto divino: il racconto, infatti, ci è trasmesso a partire da essa” (P. B e a u c h a m p, *La personificazione della Sapienza in Proverbi 8, 22-31: genesi e orientamento*, w: *Libro dei Proverbi*, red. G. Bellia, P. Passaro, Casale Monferrato 1999, s. 194). Por. P e r d u e, *Wisdom Literature*, s. 56.

⁷⁸ Por. F o x, *Amon again*, s. 700 przyp. 8; L e l i è v r e, M a i l l o t, *Commentaire*, s. 180; W a l t k e, *The Book of Proverbs*, s. 417.

⁷⁹ Vischer twierdzi, że Mądrość była „mistrzynią” podczas dzieła stworzenia, więc jej aktywność polegała na nadzorowaniu, stąd wynika jej bierność. Por. *Der Hymnus der Weisheit in den Sprüchen Salomos 8, 22-31*, EvT 22 (1962), s. 313.

⁸⁰ Por. R. S t e c h e r, *Die persönliche Weisheit in den Proverbien Kapitel 8*, ZKTh 75 (1953), s. 432.

⁸¹ Por. W a l t k e, *The Book of Proverbs*, s. 419. Niektórzy uważają, że również słowo חָכְמָה (w. 22) przynależy do pola semantycznego rodzenia i tłumaczą je jako „zrodził mnie”. Wielu jednak egzegetów dostrzega trudności w takiej interpretacji tego słowa (por. F a r m e r, *Wisdom lists*, s. 238-239; H u r o w i t z, *Nursling*, s. 394; G. v o n R a d, *La Sapienza in Israele*, Genova 1998, s. 140; W. H. S c h m i d t, קָנָה *qnh erwerben*, THAT II, s. 650-659; B. V a w t e r, *Prov. 8:22*:

do świata. Autor Prz 8, 22-31, gdy mówi o pochodzeniu Mądrości, używa terminologii dotyczącej rodzenia, podczas gdy mówiąc o świecie, przenosi się na pole semantyczne budowania⁸². Gilbert i Hurowitz, przeanalizowawszy dokładnie pole semantyczne rodzenia w Prz 8, 22-31, odnajdują w tej perykopie przesłanki mówiące nie tylko o Jej zrodzeniu, lecz także o wzrastaniu Mądrości i Jej rozwoju⁸³.

אָמוֹן w sensie „dziecko-wychowanek” znajduje również potwierdzenie w słowach odnoszących się do zabawy (מְשַׁעְשְׁעִים וּמְשַׁחֲקִים – w. 30-31)⁸⁴. Keel, na podstawie 2 Sm 6, 5. 21 i paraleli egipskich, uważa, że wyrażenie לֶפֶי נַי מְשַׁחֲקִים posiada w 8, 30 znaczenie kulturowe⁸⁵. Jest to interpretacja błędna, ponieważ w Prz 8, 22-31 nie ma najmniejszego odniesienia do kultu. W Iz 11, 8 i Iz 66, 12 czasownik שָׂעָע jest użyty w odniesieniu do przyjemności dzieci wynikającej z ich zabawy⁸⁶. Również te dwa fragmenty z Księgi Izajasza są pewną przesłanką za interpretacją אָמוֹן w sensie „dziecko-wychowanek”.

Bardzo interesujący i ważny argument za omawianą interpretacją analizowanego słowa przedstawił Hurowitz. Wyszedł on od analizy tekstów, które zawierają wyrazy אָמוֹן i שָׂעָע. Zwrócił on uwagę zwłaszcza na Iz 66, 12. W tekście tym wyrażenie „będą pieszczone na kolanach” (וְעַל-בְּרָכִים תִּשְׂעָשְׁעוּ) jest zestawione z „będą noszone na biodrze” (עַל-צַד תִּנְשָׂאוּ). Ta ostatnia czynność jest równoznaczna z „być noszonym na piersiach”. W Lb 11, 12; Iz 49, 22b-23a i 2 Sm 4, 4 czasowniki אָמוֹן i נָשָׂא występują we wzajemnej relacji względem siebie. Na podstawie tych wzajemnych związków uczony dochodzi do wniosku, że wyrażenia אָמוֹן i נָשָׂא (por. Iz 60, 4) są synonimami. Prz 8, 30 zawiera kombinację słów וְאָהֲרָה אֶצְלוֹ אָמוֹן // וְאָהֲרָה שְׂעָשְׁעִים. Hurowitz podsumowując swoją analizę stwierdza: „It is not inconceivable that אָמוֹן/שָׂעָע is actually a rare word pair, appearing once in parallelism and once in corresponding parts of identical,

Wisdom and Creation, JBL 99 (1980), s. 205-216; Whybra y, *The Book of Proverbs*, s. 75-76; G. A. Y e e, *The Theology of Creation in Proverbs 8:22-31*, w: *Creation in the Biblical Traditions*, red. R. J. Clifford, J. J. Collins, (CBQMS 24), Washington 1992, s. 89 przyp. 7.

⁸² Por. L a n g, *Wisdom and the Book of Proverbs*, s. 66; Y e e, *The Theology*, s. 89-92.

⁸³ „She was conceived and born before creation, present at the time of creation, and went out into the world when creation was complete with the appearance of human beings” – H u r o w i t z, *Nursling*, s. 396. Por. M. G i l b e r t, *Le discours de a Sagesse en Proverbes 8*”, BETL 51(1979), s. 214-215.

⁸⁴ Por. K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 26; L a n g, *Wisdom and the Book of Proverbs*, s. 66; L e l i è v r e, M a i l l o t, *Commentaire*, s. 181; P e r d u e, *Wisdom Literature*, s. 56; P l ö g e r, *Sprüche Salomos*, s. 95; R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 216; S c h i m a n o w s k i, *Weisheit und Messias*, s. 33; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 217; W a l t k e, *The Book of Proverbs*, s. 419.

⁸⁵ Por. K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 68-71.

⁸⁶ Por. H u r o w i t z, *Nursling*, s. 395.

synonymous phrases”⁸⁷. Zdaniem tego egzegety odkrycie tej pary słów pozwala ostatecznie określić znaczenie מְנִיחַ jako „małe dziecko” („nursling”)⁸⁸.

Wisdom relates that she received her education or early training in the house of the creator of the universe who was her father and nurse, and one may imply thereby that she learned all she could about the cosmic order by watching her parent at work. As God’s daughter she has inherited His wisdom. She has observed creation (אֵלֹהִים בְּרָא) and has been raised by the creator Himself (וַיְנַחֵם אֱלֹהִים אֶת־בְּנוֹתָיו) so she knows everything there is to know about the world⁸⁹.

Prezentowana interpretacja analizowanego słowa została również wsparta badaniami O. Donnera, C. Kayatz i O. Keela⁹⁰. Uczeni ci uważają, że Mądrość w Prz 8, 22-31 jest dalekim echem egipskiej bogini *Maat*⁹¹, która bawi się i tańczy jak dziecko przed bogiem *Re*, podobnie jak Mądrość w powyższej perykopie. Paralela pomiędzy tymi dwiema postaciami opiera się nie tylko na zabawie i radosnej atmosferze, lecz także na połączeniu bawiącego się dziecka ze stworzeniem świata⁹².

M. V. Fox dodaje kolejny argument popierający interpretację מְנִיחַ w znaczeniu „dziecko-wychowanek”. Jego punktem wyjścia nie jest kontekst Prz 8, 22-31, lecz struktura syntaktyczna w. 30a. Uczony, opierając się na opinii Ibn Janaha i Mojżesza Kimchi⁹³ – żydowskich egzegetów średniowiecznych, określa analizowane słowo jako *infinitivus absolutus*, który użyty jest jako dopełnienie przysłówkowe w znaczeniu: „wzrastając/dorastając” („being raised”/„growing up”)⁹⁴. Interpretacja Foxa jest poprawna i zgodna zarówno z morfologią hebrajską, jak również ze składnią tego języka⁹⁵. Zgodnie z nią w Prz 8, 30a podmiotem zdania jest

⁸⁷ Tamże, s. 397.

⁸⁸ Tamże, s. 396-397.

⁸⁹ Tamże, s. 398.

⁹⁰ Por. H. D o n n e r, *Die Religionsgeschichtlichen Ursprünge von Prov. Sal. 8,22-31*, ZAEs 82(1957), s. 17-19; K a y a t z, *Studien*, s. 93-119; K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 21-30.

⁹¹ Por. A. Ć w i e k, *Religia Egiptu*, w: *Religie starożytnego Bliskiego Wschodu*, red. K. Pi-larczyk, J. Drabina, Kraków 2008, s. 81-83; R. Ć z i u r a, *Maat*, EK XI, Lublin 2006, kol. 668.

⁹² Por. L e l i è v r e, M a i l l o t, *Commentaire*, s. 181; v o n R a d, *La Sapienza*, s. 141-142.

⁹³ Por. R ü g e r, *Amôn*, s. 160.

⁹⁴ Por. F o x, *Amon again*, s. 701-702; t e n z e, *Proverbs 1-9*, s. 287. Zob. także W a l t k e, *The Book of Proverbs*, s. 419.

⁹⁵ „When a *non-paronomastic* infinitive absolute is bracketed with a verb, the infinitive qualifies the verb in ways other than by intensifying it. In this use the infinitive may be an adverbial accusative and is then referred to as the *adverbial infinitive* or complement. An adverbial infinitive adds a qualification to the situation represented by the finite verb. More specifically, it describes the manner or the attendant circumstance of that situation” (W a l t k e, O’C o n n o r, § 35.3.2. Por. A. B. D a v i d s o n, *Hebrew Syntax*, § 87; G K C, § 113 h-i; J o ü o n, M u r a o k a, § 123 r; J. M. S o l á - S o l é, *L’infinitif sémitique*, Paris 1961, s. 87-91). W Starym Testamencie powyższe użycie *infinitivus absolutus* występuje dość często (por. Rdz 21, 16; 30, 32a; Wj 30, 36a; Lb 6, 5b. 23b; 15, 35; Pwt 9, 21; 13, 15; Joz 3, 17; 6, 3. 11; 1 Sm 3, 12; 17, 16; 2 Sm 8, 2; Hi 3, 13; Iz 7, 11; 57, 17; Jr 3, 15; 12, 17; 22, 19; Mi 6, 13; Za 7, 3).

Mądrość, orzeczenie (czynność główna zdania) jest wyrażone czasownikiem היה , וַיִּמְנָן zaś jako *infinitivus absolutus* użyty przysłówkowo określa sposób, w jaki realizuje się czynność główna⁹⁶, czyli obecność Mądrości w obecności Boga. Zgodnie z tak pojętą składnią Prz 8, 30a zdanie to możemy przetłumaczyć w następujący sposób: „Byłam przy Nim (Bogu) dorastając”⁹⁷. Dodatkowy argument przemawiający za taką właśnie interpretacją Prz 8, 30a Fox odnajduje w Est 2, 20b, w którym słowo וַיִּמְנָן określa jako *infinitivus absolutus* z sufiksem trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego. Tekst z Księgi Estery wskazuje, że czasownik אמן (przynajmniej jako *infinitivus*) może być nieprzechodni i może odnosić się zarówno do dzieci jak i do opiekuna⁹⁸.

Interpretacja Foxa rozwiązuje trudności zarówno morfologiczne, jak i wynikające ze składni, a ponadto unika konieczności zmiany samogłosek w badanym słowie. Jest ona prawdziwym „przewrotem kopernikańskim” w analizie וַיִּמְנָן , ponieważ przedtem wszyscy egzegeci uważali, że analizowany termin musi być albo rzeczownikiem, albo przymiotnikiem, podczas gdy Fox udowodnił, że może on być formą czasownikową.

Na podstawie przedstawionej powyżej argumentacji większość współczesnych uczonych przyjmuje interpretację וַיִּמְנָן w Prz 8, 30a w znaczeniu „dziecko-wychowanek”⁹⁹.

2.3. Zastrzeżenia

Interpretacja „dziecko-wychowanek” nie jest jednak wolna od obiekcji. Pierwsza z nich dotyczy formy וַיִּמְנָן . Jest to *participium passivi Qal* rodzaju męskiego odniesione do Mądrości (rodzaj żeński)¹⁰⁰. Jak to możliwe? Odpowiedź tych uczonych, którzy uważają וַיִּמְנָן za formę mogącą występować zarówno w rodzaju męskim jak i żeńskim nie jest zadowalająca, ponieważ nie znamy żadnej formy tego typu czasownika אמן .

⁹⁶ „§ 43. Très souvent, l’infinitif B exprime une modalité durative. Elle apporte une détermination adverbiale à une action principale exprimée par une forme verbale personnelle. [...] § 44. Souvent aucune conjonction ne sépare l’infinitif B de l’action principale” (S o l á - S o l é, *L’infinitif*, s. 89).

⁹⁷ „Lady Wisdom is declaring that while God was busy creating the world, she was, nearby, growing up like a child in his care (v.30a) and giving him delight (v.30b α) by playing before him (v.30b β) in the world that would be inhabited (v.31a). Now that humans are on the scene, she is the guardian and teacher and declares, „And my delight is in Mankind (v. 31b)” (F o x, *Amon again*, s. 702).

⁹⁸ Por. F o x, *Amon again*, s. 701-702; t e n ż e, *Proverbs 1-9*, s. 287.

⁹⁹ Por. G. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 131. 138; F o x, *Proverbs 1-9*, s. 285; H u r o w i t z, *Nursling*, s. 399; K a y a t z, *Studien*, s. 96; L a n g, *Wisdom and the Book of Proverbs*, s. 66; L o r e t z, *Text und Neudeutung*, s. 579; M e i n h o l d, *Die Sprüche*, s. 134, 146; Y e e, *The Theology*, s. 89, 92, 93.

¹⁰⁰ Por. K e e l, *Die Weisheit spielt*, s. 24; C l i f f o r d, *Die Weisheit spielt*, s. 100.

Również na podstawie kontekstu są wysuwane zarzuty wobec tej interpretacji analizowanego słowa. „Dziecko-wychowanek” nie pasuje do kontekstu Prz 8, 22-31. חָכָמָה jako *infinitivus absolutus* użyty przysłówkowo, którego znaczenie podaje się na podstawie חָכָמָה z Est 2, 7, stwarza pewną trudność, albowiem Mądrość w tym wypadku byłaby osobą, która wychowuje i kształci kogoś, jednak w Prz 8, 22-31 nie ma żadnego dziecka, które mogłoby podlegać temu działaniu Mądrości¹⁰¹.

Mądrość została zrodzona przed rozpoczęciem dzieła stworzenia świata (8, 23-25), jednakże to nie znaczy, że pozostaje ona ciągle małym dzieckiem, które nie dojrzewa. Ten obraz Mądrości, która nie wzrasta, nie zgadza się z wyrażeniami zawartymi w 8, 30: „dzień po dniu” (יִום אַחַד אַחַד) i „cały czas” (בְּכָל-עֵת)¹⁰².

Również argument oparty na słownictwie dotyczącym zabawy-radości nie jest przekonujący dla wszystkich. Nie wyklucza on interpretacji „dziecko-wychowanek”, ale jest niewystarczający, ponieważ חָכָמָה nie odnosi się wyłącznie do radości ojca względem jego dziecka¹⁰³, a czasownik חָכַם nie określa wyłącznie zabawy dzieci¹⁰⁴. Siła dowodowa tej argumentacji jest więc względna¹⁰⁵.

Paralela pomiędzy Mądrością i egipską boginią *Maat* jest jeszcze mniej przekonująca¹⁰⁶. Niemożliwe jest wykazanie całkowitego utożsamienia tych dwóch postaci. *Maat* nie jest dzieckiem, lecz młodą córką *Re* (często jest przedstawiana jako młoda kobieta)¹⁰⁷. Ponadto nie istnieje żaden dowód na to, że ona tańczy¹⁰⁸; taniec wskazywałby raczej na *Hathor*¹⁰⁹.

Podsumowując należy stwierdzić, że interpretacja badanego słowa w znaczeniu „dziecko-wychowanek” znajduje również potwierdzenie w tradycji, choć nie tak mocne jak „rzemieślnik-architekt”. Bardzo ważnym świadectwem przemawiającym za nią jest opinia wielu średniowiecznych uczonych żydowskich.

¹⁰¹ Por. Fox, *'Amon again*, s. 701.

¹⁰² Por. Clifford, *Proverbs*, s. 100; Loretz, *Text und Neudeutung*, s. 579; Schimanowski, *Weisheit und Messias*, s. 33.

¹⁰³ Por. Ps 119, 24. 77. 92. 143. 174; Iz 5, 7.

¹⁰⁴ Por. 1 Sm 18, 7; 2 Sm 2, 14; 6, 5. 21; Jr 15, 17; 30, 19; 31, 4; Prz 26, 19; Hi 40, 20; Ps 104, 26.

¹⁰⁵ Por. Cazelles, *Ahiqar, Ummân and Amun*, s. 53; van Leeuwen, *The Book of Proverbs*, s. 95; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 217; Scott, *Wisdom in Creation*, s. 218; Whybray, *The Book of Proverbs*, s. 136-137.

¹⁰⁶ Por. Blang, *Wisdom*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, red. K. van der Toorn, B. Becking – P. W. van der Horst, Leiden–Boston–Köln 1999², s. 901; Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 216.

¹⁰⁷ Por. Keel, *Die Weisheit spielt*, s. 24.

¹⁰⁸ Por. Müller, *Proverbien 1-9*, s. 245 przyp. 7.

¹⁰⁹ Por. Fox, *Proverbs 1-9*, 288; H. F. Fuhs, *Sprichwörter* (Die Neue Echter Bibel), Würzburg 2001, s. 68; Whybray, *The Book of Proverbs*, s. 78.

Z punktu widzenia morfologicznego i leksykalnego forma אָמֵן jest możliwa i dobrze pasuje do pola semantycznego czasownika אָמַן ¹¹⁰, ale stwarza ogromny problem syntaktyczny.

Interpretacja Foxa rozwiązuje w najlepszy sposób wszystkie problemy związane ze znaczeniem אָמֵן . Usuwa ona problem wynikający ze składni Prz 8, 30a i nie zmienia wokalizacji analizowanego słowa. Poparta wynikami badań Hurowitza wydaje się ostatecznym rozwiązaniem badanego *crux interpretum*.

Znaczenie „dziecko-wychowanek” wpisuje się lepiej w kontekst Prz 8, 22-31 niż „rzemieślnik-architekt” zwłaszcza ze względu na zrodzenie Mądrości i jej zabawę przed Bogiem. Unika również trudności teologicznych drugiej – „klasycznej” interpretacji, która sugeruje, że Mądrość była współtwórczynią świata¹¹¹. Podkreśla ona bierną postawę Mądrości i jej obecność podczas dzieła stworzenia, dzięki temu „dziecko-wychowanek” nauczyło się i poznało mądrość Boga wpisaną w kosmos i teraz może ją przekazywać ludziom.

3. INTERPRETACJE DRUGOPLANOWE – MNIEJ ROZPOWSZECHNIONE

Dwie wcześniej przedstawione próby wyjaśnienia znaczenia אָמֵן w Prz 8, 30a możemy nazwać podstawowymi – najczęściej prezentowanymi i omawianymi. Obok nich zostały zaprezentowane inne, mniej powszechne.

3.1. „Stały-wierny”

Teodocjon (ok. 150/160 r.) i Symmach (ok. 170 r.) tłumaczą אָמֵן w Prz 8, 30a jako $\epsilon\sigma\tau\eta\rho\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$ (*participium perfecti passivi* od czasownika $\sigma\tau\eta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ – „stały”). Ich tłumaczenie sugerowałoby formę אָמַן , אָמֵן bądź אָמֵן ¹¹². Po tej linii interpretacyjnej idzie również Targum מְדַיִמָּתָא („pewny”, „zaufany”)¹¹³ i Codex Venetus z $\pi\acute{\iota}\sigma\tau\iota\varsigma$ („zaufanie”, „pewność”). Akiba tłumaczy analizowane przez nas słowo jako „wierność”¹¹⁴.

W tekście hebrajskim Starego Testamentu występuje przymiotnik אָמֵן („wierny”, „zaufany”; zob. 2 Sm 20, 19; Ps 12, 2; 31, 24) i rzeczowniki אָמֵנִים i אָמֵן

¹¹⁰ Zastrzeżenia co do tej interpretacji wysuwa jednak Whybray (por. *The Book of Proverbs*, s. 135-136).

¹¹¹ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 217-218.

¹¹² Por. Y. Scott, *Wisdom and Creation*, s. 220.

¹¹³ Por. L. Diez Merino, *Targum de Proverbios. Edición Príncipe del Ms. Villa – Amil n.º 5 de Alfonso de Zamora*, Madrid 1984, s. 180; Waltke, *The Book of Proverbs*, s. 420.

¹¹⁴ Por. Rügger, *Amón*, s. 158.

(„wierność”, „zawierzenie”; zob. Pwt 32, 20; Iz 26, 2; Prz 13, 17; 14, 5; 20, 6), które pochodzą od czasownika אָמֵן¹¹⁵.

Znaczenie „stały-wierny” dobrze pasuje do kontekstu Prz 8, 22-31, a zwłaszcza do wyrażen: „dzień po dniu” (יום יום) i „cały czas” (בְּכָל-עֵת) w 8, 30¹¹⁶. Plöger określa אָמֵן jako *infinitivus absolutus* użyty przysłówkowo w sensie „stale/niezmiennie” („beständig”). Uznaje jednak trudność związaną z formami *Qal* rdzenia אָמֵן¹¹⁷. W znaczeniu zaproponowanym przez niego trzeba by spodziewać się formy *Niphal* a nie *Qal*¹¹⁸.

Baumann zauważa, że אָמֵן jako przymiotnik w formie אָמֵן lub אָמֵן jest nie do przyjęcia, ponieważ odnosząc się do Mądrości powinien posiadać formę rodzaju żeńskiego¹¹⁹. Przysłówki zaś אָמֵן („wiernie”, „stale”¹²⁰), zarówno z punktu widzenia gramatycznego jak i leksykalnego, byłby możliwy do przyjęcia i pasowałby do kontekstu, jednak nie występuje on w języku hebrajskim Starego Testamentu¹²¹.

3.2. „Doradca”

Twórcą tej interpretacji jest de Boer¹²². Przeanalizował on wszystkie fragmenty Starego Testamentu, w których występuje rzeczownik „rada” i czasownik „doradzać”. Na podstawie tej analizy podkreślił znaczenie doradców na dworze królewskim. Również królowa matka pełniła funkcję doradcy królewskiego¹²³. W Prz 8, 14 Mądrość przedstawiona jest jako doradczyni: „Do mnie należy rada i rozum, ja jestem roztropnością, we mnie jest siła”. Jako doradca należy ona do dworu Boga. O tej funkcji Mądrości w stosunku do ziemskich władców jest mowa w 8, 15-16. Bóg ją nabył (8, 22) na początku swego dzieła stwórczego. Z tego wynika, że doradca, którym była Mądrość, była przed Stwórcą, tak jak królowa matka poprzedza w czasie swego syna – króla. Podczas gdy Bóg stwarzał świat, Mądrość była przy Nim dając Mu rady (8, 27).

Her vitality is described in verses 30f. She is the object of Jhwh's attention, caress. עֲשֵׂהָ עִיִּים means the object treated with great care in order to get profit from it.

¹¹⁵ Por. Clifford, *Proverbs*, s. 100; Lelièvre, Maillot, *Commentaire*, s. 180.

¹¹⁶ Por. Scott, *Wisdom and Creation*, s. 220.

¹¹⁷ Por. Plöger, *Sprüche Salomos*, s. 95; Walcke, *The Book of Proverbs*, s. 420.

¹¹⁸ Por. Jepsen, אָמֵן, s. 316-320.

¹¹⁹ Por. Baumann, *Die Weisheitsgestalt*, s. 137-138.

¹²⁰ Por. Spocki, *Drogi Mądrości (Księga Przysłów)*, w: *Mądrość starotestamentowego Izraela* (Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych 6), Warszawa 1999, s. 55-56; Walcke, *The Book of Proverbs*, s. 391.

¹²¹ Baumann, *Die Weisheitsgestalt*, s. 138.

¹²² Por. P.A.H. de Boer, *The Counsellor*, VTS 3(1955), s. 42-71.

¹²³ Por. tamże, s. 54, 62.

Jhwh takes counsel from day to day, and is quite taken up with the carrying out of it. Her counsel is a delight to him, it plays before him. W [...] Jhwh's counsellor is laughing before him. In order words, the counsel given to him is his delight and life-giving to his acts¹²⁴.

Na podstawie swego rozumowania de Boer stwierdza, że מַדְבָּר ma coś wspólnego z מַטָּה – matką jako tytułem jednego z doradców królewskich, w konsekwencji proponuje słowo מַדְבָּר w znaczeniu „matka-urzędnik” (słowo, które opisuje królową matkę jako doradcę króla) lub „mateczka” – zdrobnienie od מַטָּה ¹²⁵.

Przeciwko tej interpretacji zostały przedstawione liczne i ważne zarzuty. „Matka-doradca” nie pasuje do kontekstu Prz 8, 22-31, ponieważ w tekście nie ma najmniejszej przesłanki za tym, że ona daje rady Bogu. Jej rola w dziele stworzenia, jak już powiedzieliśmy wcześniej, sprowadza się do biernej obecności podczas działalności Stwórcy¹²⁶. Wątpliwości wzbudza również forma zdrobnienia, a znaczenie „mateczka” lepiej pasuje do dziecka niż królowej matki¹²⁷. Również wzmianka o zabawie nie zgadza się z interpretacją de Boera: jakże doradca Stwórcy mógłby być tak frywolny i swawolny?¹²⁸

Do tej linii interpretacyjnej מַדְבָּר zaliczyć trzeba również opinię H. Cazellesa na temat znaczenia analizowanego słowa. Według tego uczonego termin, który jest przedmiotem naszych badań, należałoby tłumaczyć w sensie: „pisarz wysokiej rangi” („high-ranking scribe”)¹²⁹. Tylko w Prz 9, 1 Mądrość ukazana jest jako architekt-budowniczy. Cazelles wykorzystał poglądy J. C. Greenfielda, który po przeanalizowaniu rozwoju słowa *apkallu* – *ummānu* w kulturze starożytnego Bliskiego Wschodu właśnie od niego wyprowadza hebrajskie słowo מַדְבָּר w znaczeniu „doradca”¹³⁰. Interpretacja „doradca” zostaje potwierdzona również przez T. H. Gastera, który chyba jako pierwszy miał intuicję wyjaśnienia analizowanego słowa właśnie w tym sensie¹³¹.

Interpretacja „doradca” znajduje wsparcie również ze strony słownictwa występującego w Prz 8, 4-31. Perykopa ta jest jednostką literacką, której ramy wyznaczone są przez $\text{דָּבָר וְגַבֵּי יָדָיו}$ (w. 4 i 31). W tej autoprezentacji Mądrości występuje wiele słów, które pozwalają widzieć w Niej doradczynię Boga i rządzących (w. 14-16, o czym była już mowa wcześniej). Oto najważniejsze z nich: קַח („de-

¹²⁴ Tamże, s. 69.

¹²⁵ Por. tamże, s. 70.

¹²⁶ Por. R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 210, przyp. 6.

¹²⁷ Por. M c K a n e, *Proverbs* (OTL), s. 356.

¹²⁸ Por. tamże, s. 357.

¹²⁹ Por. C a z e l l e s, *Ahiqar, Ummān and Amun*, s. 53.

¹³⁰ Por. G r e e n f i e l d, *The seven Pillars of Wisdom (Prov 9:1) – A Mistranslation*, s. 15-18.

¹³¹ Por. T. H. G a s t e r, *Short Notes*, VT 4(1954), s. 77.

kret”, „przepis” – w. 29), חֻקָּה („postanowić”, „ustalić” – w. 15. 27), עֵבֶר פֶּה („przekroczyć polecenie” – w. 29), מוֹסְרֵי אֶרֶץ (w sensie „prawa natury” – w. 29), דְּרָכּוֹ (słowo to może wywodzić się z ugaryckiego *drkt*, które oznacza „godność/majestat”, „władza” – w. 22) i נִסְכְּחֵי (może ono być przetłumaczone jako „stałam się księżniczką” – w. 23)¹³².

There is thus some contextual justification for understanding אֲמִין as a royal advisor. It must be remembered, nonetheless that this is at most a secondary meaning, and is tenuous, depending as it does on the validity of interpreting דְּרָכּוֹ and נִסְכְּחֵי [...]. In any case, these words at most enable by way of word play understanding אֲמִין as advisor¹³³.

Interpretacja אֲמִין w sensie „doradca” stwarza jednak wiele trudności: wpisuje się dość dobrze w kontekst omawianej perykopy i opiera się na kruchej podstawie leksykalnej. Ukazuje ponadto obraz Mądrości, który jest niezgodny z myślą teologiczną Starego Testamentu – nie współtworzyła ona wraz z Bogiem świata i nie istniała przed Bogiem, jak sugeruje interpretacja de Boera.

3.3. „Jedność-wież”

Scott zaproponował interpretację analizowanego słowa w sensie „jedność-wież”. Punktem wyjścia uczonego jest tłumaczenie Septuaginty (ἀρμόζουσα – „łącząca”, „wiążąca”, „organizująca”), tekstu syryjskiego („formująca”, „kształtująca”) i Wulgaty (*cuncta componens* – „łącząca”, „zestawiająca”). Według Scotta wszystkie te tłumaczenia wywodzą się od אָמַן (*participium activi Qal*)¹³⁴, który ma dwa znaczenia: pierwsze szczególne – „opiekun”¹³⁵ i drugie, bardziej ogólne – „łączący”, „wiążący”. W tym drugim znaczeniu Mądrość byłaby personifikacją jedności i ładu w świecie stworzonym przez Boga. W Prz 8, 30a uczonego dostrzega początek tradycji, która w Mądrości widzi element jednoczący cały świat¹³⁶. Na podstawie wersetów 30-31 stwierdza, że jest ona tym, co łączy Stwórcę ze stworzeniem i w konsekwencji tłumaczy 8, 30a w następujący sposób: „W owym czasie byłam u Jego boku, żywą łącznością”¹³⁷.

This interpretation preserves the thought of Wisdom’s share in Yahweh’s creative work expressed by the more familiar „master workman”, without the suggestion of

¹³² Por. H u r o w i t z, *Nursling*, s. 398.

¹³³ Tamże, s. 399.

¹³⁴ Por. S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 222. Zob. także: L e l i è v r e, M a i l l o t, *Commentaire*, s. 181.

¹³⁵ Tamże, s. 219.

¹³⁶ Por. S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 220.

¹³⁷ „Then was I at his side, a living link” (Tamże, 222) lub „Then I was beside him binding (all) together” (R. B. Y. S c o t t, *Proverbs. Ecclesiastes [AB 18]*, New York 1965, s. 68).

hypostatic independence which makes that translation difficult to accept and which conflicts with the express statements that Yahweh himself performed the creative acts. It is therefore in keeping with both the immediate and the larger context¹³⁸.

Powyższa interpretacja badanego słowa opisuje rolę Mądrości w dziele stworzenia kosmosu, lecz nie określa jej natury¹³⁹.

Najpoważniejszym zastrzeżeniem wysuwany w stosunku do niej jest forma rodzaju męskiego *participium* (אִמֵּן), która zostaje odniesiona do rzeczownika w rodzaju żeńskim (הַחֵמָה). Powinniśmy więc spodziewać się formy dostosowanej do rodzaju żeńskiego (אִמְנָה¹⁴⁰), o czym pisaliśmy już wcześniej w par. 1. 3. Kolejnym zarzutem wobec tej interpretacji jest samo znaczenie „jedność-więź”. Czasownik אִמֵּן nigdzie w całym Starym Testamencie nie przyjmuje takiego znaczenia¹⁴¹. Przeciw interpretacji Scotta przemawia również konieczność zmiany spółgłosek¹⁴². Z powodu powyższych poważnych obiekcji wobec interpretacji „jedność-więź”, musi ona zostać odrzucona.

3.4. „Pedagog-opiekun”

Interpretacja ta odwołuje się do opinii R. Hoschaja Rabba (początek III w. po Chr.)¹⁴³. Z punktu widzenia składni hebrajskiej חֵמָה można określić jako *nomen agentis qātôl*, które jest bardzo rzadkie w Piśmie Świętym¹⁴⁴. „Pedagog-opiekun” znajduje swe oparcie w formie *participium* חֵמָה¹⁴⁵.

Według tej interpretacji analizowane słowo określałoby osobę, która pouczała Boga i czuwała nad Nim w czasie stwarzania świata, co nie jest zgodne z kontekstem¹⁴⁶. Prz 8, 22-31 nic nie mówi o pouczeniach czy wskazówkach, jakie Mądrość miałaby dawać Bogu. Mądrość, która uczy JHWH, podczas gdy On stwarzał świat, sprawia bardzo duże trudności z punktu widzenia teologicznego, ponieważ byłaby Ona bóstwem większym od Boga, skoro musiał być On pouczany i ukierunkowywany w Swojej działalności. W ten sposób interpretacja „pedagog-opiekun” podważałaby wszechmoc Stwórcy. Ponadto podlega ona

¹³⁸ Cf. S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 220.

¹³⁹ Por. F a r m e r, *Wisdom lists*, s. 239.

¹⁴⁰ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 133, przyp. 335; F a r m e r, *Wisdom lists*, s. 240; M c K a n e, *Proverbs* (OTL), s. 356; R o g e r s, *The Meaning and Significance*, s. 210, przyp. 6.

¹⁴¹ Por. F o x, *Proverbs*, s. 286; R ü g e r, 'Amôn, s. 155.

¹⁴² Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 133.

¹⁴³ Por. *Gen. Rab.* 1.1 (zob. R ü g e r, 'Amôn, 156).

¹⁴⁴ Por. F o x, 'Amon again, s. 701; t e n z e, *Proverbs*, s. 287.

¹⁴⁵ Por. B a u m a n n, *Die Weisheitsgestalt*, s. 133; C a z e l l e s, *Ahiqar, Ummân and Amun*, s. 52.

¹⁴⁶ Por. F o x, 'Amon again, s. 701; t e n z e, *Proverbs*, s. 287; S c o t t, *Wisdom in Creation*, s. 219.

również zastrzeżeniom poprzedniej interpretacji „jedność-wież” odnośnie do formy rodzaju męskiego badanego słowa i zmianie spółgłosek.

3.5. Interpretacja Stechera

Stecher twierdzi, że ἄρμώζουσα pochodzi od hebrajskiego słowa חֲמוֹן (*infinitus absolutus Niphal* od rdzenia ח־נ, który z kolei wywodzi się od rzeczownika חֲנ – „struna”, „instrument strunowy”), które oznacza „na dźwięk instrumentów strunowych” („unter Saitenspiel”)¹⁴⁷. Interpretacja ta opiera się na tłumaczeniu Prz 8, 30 i Na 3, 8 autorstwa F. Wutza. Ten ostatni uważa, że חֲמוֹן powinno zostać napisane w języku greckim w formie ἄμμων, a znaczenia jego powinniśmy szukać w wyrażeniu ἄρμωσαι χορδῆν (Na 3, 8). Według niego analizowane słowo hebrajskie należałoby połączyć z greckim słowem ἄρμονία. Wutz, na podstawie Na 3, 8, tłumaczy חֲמוֹן w sensie: „strojenie strun” („die Abstimmung der Saiten”), co w konsekwencji doprowadza go do następującego tłumaczenia Prz 8, 30a: „byłam przy Nim harmonijnym akompaniamentem muzycznym”¹⁴⁸.

Powyższa interpretacja znajduje wsparcie ze strony חֲמוֹן, które może odnosić się również do tańczenia¹⁴⁹.

Największą słabością tłumaczenia Stechera jest fakt, że w Starym Testamencie czasownik חֲנ, od którego pochodziłaby forma חֲמוֹן, nie istnieje¹⁵⁰. Ponadto w tekście Na 3, 8, który jest podstawą powyższej interpretacji, חֲמוֹן jest imieniem własnym¹⁵¹, dlatego też nie może być wykorzystane do interpretacji Prz 8, 30a.

Powyższe zarzuty sprawiają, że nie można przyjąć interpretacji zaproponowanej przez Stechera.

Podsumowując interpretacje zaprezentowane w tym paragrafie musimy stwierdzić, że jedyną możliwą do zaakceptowania, pomimo pewnych zastrzeżeń, jest interpretacja „stały-wierny”. Wszystkie inne muszą zostać kategorycznie odrzucone z powodu licznych i ważkich zarzutów czy to natury leksykalnej, czy

¹⁴⁷ Por. Stecher, *Die persönliche Weisheit*, s. 435.

¹⁴⁸ „Ich war neben ihm das harmonische Spiel” (F. Wutz, *Die Transkriptionen von der Septuaginta bis zu Hieronymus*, Stuttgart 1933, s. 425).

¹⁴⁹ Por. Rogers, *The Meaning and Significance*, s. 210, przyp. 6.

¹⁵⁰ Por. Baumann, *Die Weisheitsgestalt*, s. 133. Również Rüger skrytykował tę interpretację: „Der masoretische Text von Nah. 3:8א ח'ת'ב' מ'נ' א'מ'ון wird von der Septuaginta mit ἄρμωσαι χορδῆν ἐτοιμάσαι μερίδα ἄμμων wiedergegeben. Dabei ist ἄμμων Transliteration von 'amōn, während ἄρμωσαι χορδῆν und ἐτοιμάσαι μερίδα als zwei verschiedene Versuche zur Übertragung von h'têf' bî minno' angesehen werden müssen. Im ersten dieser Versuche ist htjtbj als hêtibi und mn' als mana' / manā «Teil» verstanden worden, und im zweiten geht χορδῆν auf die Gleichsetzung von mn' mit men «Seite» zurück, die ihrerseits die Wiedergabe von htjtbj mit ἄρμωσαι «stimme» nach sich zog” (Rüger, s. 155).

¹⁵¹ Por. T. J. Lewis, *Amon (Deity)*, ABD I, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland 1992, s. 197-198.

dotyczących kontekstu Prz 8, 30a. Najbardziej wątpliwa i słaba jest propozycja ostatnia, przedstawiona przez Stechera.

4. *Konkluzje*

Po przedstawieniu najważniejszych interpretacji וְיָמַס w Prz 8, 30a i ich oceny musimy wybrać najlepszą z nich. W tym celu trzeba ustalić kryteria, którymi będziemy się kierować w naszej ocenie. Scott zaproponował trzy zasady wyboru najlepszej z nich:

Of the various possible forms and meanings we must ask which (i) has the strongest support from the ancient versions, (ii) is most clearly reflected in later writings which quote or allude to this passage in Proverbs, and (iii) best suits the context¹⁵².

Powyższe kryteria nie są wystarczające do oceny przedstawionych interpretacji, powinniśmy je rozszerzyć o dwa dalsze: pierwsze moglibyśmy nazwać „teologicznym”, ponieważ należy również wziąć pod uwagę, czy dana interpretacja jest zgodna z wiarą monoteistyczną religii Mojżeszowej; drugim jest wierność *Vorlage* tekstu masoreckiego, czyli czy proponowane wyjaśnienie analizowanego słowa nie zmienia zapisu spółgłoskowego tekstu hebrajskiego; wokalizacja masorecka nie jest „zdogmatyzowana” i może zostać zmieniona.

Tylko dwie z przedstawionych powyżej interpretacji spełniają ustalone kryteria: „rzemieślnik-architekt” i „dziecko-wychowanek”.

Pierwsza z nich („rzemieślnik-architekt”) oparta jest na przekładzie LXX, który, niestety, nie jest wiernym tłumaczeniem tekstu oryginalnego, a raczej wydaje się być jego interpretacją na podstawie filozofii greckiej. Ponadto interpretacja ta nie pasuje do kontekstu Prz 8, 22-31 ze względu na występujące w nim słownictwo rodzenia i zabawy oraz z powodu bierności Mądrości podczas stwarzania świata przez Boga. Jedyna paralela starotestamentalna do וְיָמַס (Jr 52, 15) jest wątpliwa ze względu na błędny zapis tego tekstu. W końcu „rzemieślnik-architekt” budzi sprzeciw również ze względów teologicznych, ponieważ podważa ideę Stwórcy.

Również interpretacja „dziecko-wychowanek” opiera się na świadectwach tradycji (Akwila). Nie sprzeciwia się ona wierze monoteistycznej i pasuje dobrze do kontekstu Prz 8, 22-31. וְיָמַס jako *infinitivus absolutus* użyty przysłówkowo (Fox) rozwiązuje problemy związane ze składnią 8, 30a i nie wymaga zmiany tekstu spółgłoskowego. To sprawia, że interpretacja ta przewyższa pierwszą

¹⁵² Scott, *Wisdom in Creation*, s. 215.

i powinna zostać uznana za jedyną oficjalną interpretację *crux interpretum* Prz 8, 30a¹⁵³.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

- C a z e l l e s H.: Ahiqar, *Ummân* and *Amun*, and Biblical Wisdom Texts, w: Z. Zevit, S. Gitin, M. Sokoloff (eds.), *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*, Winnona Lake 1995, s. 45-57.
- F o x M. V.: 'Amon again, *JBL* 115(1996), s. 699-702.
- Proverbs 1-9 (AB 18A), New York–Toronto–Sydney–Auckland 2000.
- H u r o w i t z V. A.: Nursling, Advisor, Architekt? חָמֵן and the Role of Wisdom in Proverbs 8, 22-31, *Bib* 80(1999), s. 391-400.
- Toward a Precise Definition of the Term חָמֵן in Proverbs 8:30, w: S. Japhet (ed.), *The Bible in the Light of Its Interpreters. Sarah Kamin Memorial Volume*, Jerusalem 1995, s. 647-650.
- R o g e r s C. L.: The Meaning and Significance of the Hebrew Word חָמֵן in Proverbs 8, 30, *ZAW* 109(1997), s. 208-221.
- R ü g e r H. P.: 'Amôn – Pflegekind. Zur Auslegungsgeschichte von Prv 8:30a, w: D. Barthélemy (ed.), *Übersetzung und Deutung. Studien zu dem Alten Testament und seiner Umwelt A. R. Hulst gewidmet von Freuden und Kollegen*, Nijkerk 1977, s. 154-163.
- W a l t k e B. K.: *The Book of Proverbs, I: Chapters 1-15 (NICOT)*, Grand Rapids–Cambridge 2004.

SIGNIFICATO DELLO TERMINO חָמֵן NEL Prv 8, 22-31

S o m m a r i o

Parlando della Sapienza nell'Antico Testamento non si può omettere Prv 8, 22-31. Questa pericope fornisce la chiave per stabilirne l'origine e per definirne la natura. Prv 8, 22-31 è testo fondamentale per scoprire quale sia il rapporto tra la Sapienza e Dio ed anche quale fu il ruolo della

¹⁵³ Por. M. C i m o s a, *Proverbi* (I Libri Biblici. Primo Testamento 22), Milano 2007, s. 99; J. D r o z d, *Księga Przysłów*, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu II*, Poznań, 1992³, s. 349; F u h s, *Sprichwörter*, s. 67; L e l i è v r e, M a i l l o t, *Commentaire*, s. 181; M e i n h o l d, *Die Sprüche*, s. 134; P e r d u e, *Proverbs*, s. 145; t e n z e, *Wisdom Literature*, s. 56; P l ö g e r, *Sprüche Salomos (Proverbia)*, s. 86. Natomiast Alonso Schökel, Conti, Murphy opowiadają się za interpretacją „rzemieślnik-architekt” (por. L. A l o n s o S c h ö k e l, J. V i l c h e z L i n d e z, *I Proverbi*, Roma 1988, s. 282-283; C o n t i, *La Sapienza personificata negli elogi veterotestamentari*, s. 46-48; M u r p h y, *Proverbs*, s. 47-48). D. Cox unikając opowiedzenia się za jedną z tych interpretacji dyplomatycznie stwierdza: „It is possible that the author intended it to be a double concept: Wisdom as firstborn and favoured child of Yahweh, who craftsmanlike, share his creative activity” [*Proverbs with an Introduction to Sapiential Books* (Old Testament Message 17), Wilmington 1982, s. 155]. Podobną „pośrednią” („une jeune artiste”) interpretację podają również Lelièvre i Maillot: „Dans notre traduction, nous avons tenté de rendre les deux plus importantes explications: «Architecte, artisan, artiste» d'une part, et de l'autre: «Infant qui joue», avec l'expression *une jeune artiste*” (L e l i è v r e, M a i l l o t, *Comentaire*, s. 194).

Sapienza nell'opera della creazione del mondo. Per poter capire tali questioni dobbiamo prima affrontare il grande problema costituito dal versetto 30a. In esso troviamo la perenne *crux interpretum* legata alla parola *'āmôn*. Problematico non è soltanto il suo significato, ma anche il suo ruolo sintattico nella frase.

L'articolo presenta le prove più importanti per risolvere l'enigma di *'āmôn*: sia quelle più diffuse („artigiano-architetto”, „bambino-allievo”), sia quelle secondarie („costante-fedele”, „consigliere”, „unione-legame”, „pedagogo-tutore”) senza tralasciare quella di Stecher. La loro presentazione comprende anche una valutazione critica di ognuna di esse.

Alla fine l'autore, sulla base dei criteri stabiliti da Scott, integrati dal criterio teologico e da quello di fedeltà alla *Vorlage*, propone la sua soluzione del problema di *'āmôn*.

Sлова kluczowe: Księga Przysłów, Mądrość, Prz 8, 30, *'āmôn*.

Parole chiavi: Libro dei Proverbi, Sapienza, Prv 8, 22-31, *'āmôn*.